

УДК [27-526.6:351.712.5](477)«192»

М. В. Щербань,

здобувач

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ДЕРЖАВНА КАМПАНІЯ ПО ВИЛУЧЕННЮ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ В 20 РР. ХХ СТ.: СУТЬ, ПРИНЦИПИ, НАСЛІДКИ

У статті автором здійснено комплексний аналіз основних заходів радянської влади спрямованих на вилучення церковних цінностей, що мали місце в Україні впродовж 20-х рр. ХХ ст. Особливу увагу приділено питанню неоднозначного ставлення тогочасної влади до принципів і ключових підходів у справі збереження історико-культурного середовища та матеріальної культурної спадщини.

Ключові слова: Православна церква, конфіскація, церковні цінності, спілка войовничих безбожників, обряд, ЦК КП(б)У.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ КАМПАНИЯ ПО ИСКЛЮЧЕНИЮ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УКРАИНЕ В 20 ГГ. ХХ В.: СУТЬ, ПРИНЦИПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье автором осуществлен комплексный анализ основных мероприятий советской власти направленной на исключение церковной ценности, которая имела место в Украине на протяжении 20-х гг. ХХ в. Особенное внимание уделено вопросу неоднозначного отношения тогдашней власти к принципам и ключевым подходам по делу сохранения историко-культурной среды и материального культурного наследия.

Ключевые слова: Православная церковь, конфискация, церковная ценность, союз воинственных безбожников, обряд, ЦК КП(б) У.

STATE CAMPAIGN TO SEIZE CHURCH PROPERTY IN UKRAINE IN 1920S: NATURE, PRINCIPLES, IMPACT.

The article presents a comprehensive analysis of the major events of the Soviet authorities aimed at the confiscation of church property that occurred in Ukraine in 1920s. Particular attention is paid to the ambiguous attitude of the then government to the principles and key approaches to the conservation of historical and cultural environment and the tangible cultural heritage.

© М. В. Щербань, 2014

Keywords: *Orthodox Church, confiscation, religious values, Society of militant atheists, ceremony, CC CPU.*

Історія українського православ'я, впродовж кожного з ключових етапів свого понад тисячолітнього буття, сповнена сумних і навіть трагічних періодів. Не стало виключенням і хронологічно близьке до нас ХХ ст. «Новий суспільний устрій» – радянський, який проголосив принципово «нову свободу» для нової, вже «радянської», людини відразу знайшов свої ідейних «ворогів» – не лишень у середовищі інших суспільних прошарків (заможне міщанство, поміщики чи дворяни), але головним ворогом стала церква. В її особі нова влада доволі швидко виявила свого чи не найзапеклішого ворога та вельми своєрідного «ідейного конкурента», адже саме церква впродовж століть була впливовою суспільною інституцією, яка духовно супроводжувала людину впродовж усього її життя, наставляла, виховувала та створювала чітку систему моральних координат.

Зрештою, перша половина ХХ ст. стала періодом складних соціальних, культурних і моральних трансформацій, які супроводжувалися надзвичайними суспільними катаклізмами. Саме цей період увійшов у світову історію з такими вживаними зараз тезами як, наприклад, «століття двох найжахливіших світових воєн» чи то «століття краху територіальних імперій». Утім, не лишень у загальносвітовому масштабі мали місце трагедії. Ми можемо стверджувати, що суттєвих змін у цей період зазнавала життєва парадигма, самі ключові життєві принципи, підходи та поняття. Інколи це відбувалось, навіть, певною мірою «логічно й послідовно», а інколи – брутально і примусово. Бажання соціальних усезагальних (а іноді було й бажання загальносвітових і концептуальних) змін ставило під сумнів основоположні, ідейні (а іноді – ідеологічні) тези. Особливо гострою така «зміна та заміна понять і принципів» була у першій половині ХХ ст. на українських землях. У цей час, коли одна імперія (царська Російська) щойно припинила своє існування, а нове наднаціональне держане утворення (СРСР) – ще остаточно не сформувалося ні у своєму внутрішньому устрої, ні на зовнішньополітичній арені, ця нова влада оголосила «ідею свободи», «особистого звільнення» та «владу пролетаріату» своїм найбільшим і головним ідеологічним гаслом. Природно, що першою й найімовірнішою «жертвою» такої нової ідеологічної позиції ставали «атрибути старої владної системи», до них, звичайно, на думку нової влади, була Православна церква. Загальновідомим є те, що багато у чому Російська імперія (в якості власної ідеологічної мо-

делі) використовувала відому, «уварівську формулу»: «Православ'я. Самодержавство. Народність» і, зрештою, сама Православна церква у той час мала статус і виконувала функції, які багато в чому, де-факто, відповідали функціям окремого державного структурного підрозділу. Саме тому ідейне та ідеологічне протистояння, а в скорому часі – й намагання повного знищення церкви і віри, варто сприймати як очевидний наслідок прагнення такого «абсолютно нового» та «вільного» буття у країні рад.

Дослідженням питань діяльності радянської влади на Україні в 20-х рр. ХХ ст. займалися Л. Бабенко, О. Бойко, М. Дорошко, О. Ігнатуша, А. Киридон, В. Пашенко та ін.

Мета дослідження – з'ясувати суть та особливості процесів, які були ініційовані радянською владою, у справі вилучення церковних цінностей у 20-х рр. ХХ ст.

Власне для організації і систематизації антирелігійної роботи, а також і для керівництва нею, в травні 1918 р. було створено спеціальний (VIII-й) відділ Народного комісаріату юстиції (НКЮ), який (як це офіційно було декларовано) «був покликаний здійснювати контроль за дотриманням законів про релігійні культу. Саме цей відділ розробляв інструкції по застосуванню цих законів місцевими органами влади, листувався з трудящими в питаннях діяльності релігійних громад, брав безпосередню участь у пропаганді атеїстичних знань» [7, с. 85].

Радянські ідеологи і навіть не приховували, що «вимога відокремлення церкви від держави (що було в той час заледве чи не головною «ідеологічною установкою» – М.Щ.) передбачає ідейну боротьбу з релігією, ... а боротьба з релігією є частиною класової боротьби» [4, с. 10].

Окрім «війни на ідеологічному фронті» нова радянська влада переслідувала цілком прагматичну мету: знайти прийнятний привід для того, щоб реалізувати план із вилучення церковних цінностей. Розрахунок нових очільників країни був доволі простим: на хвилі всенародного революційного ентузіазму банально пограбувати церкву, відібравши в неї усе, що мало хоча б якусь матеріальну цінність і, як наслідок, може бути продане. Доволі показовим у цьому контексті є той факт, що для досягнення поставленої мети використовувалися найбрутальніші методи. Зокрема, під безпосереднім керівництвом вже згаданого вище VIII-го відділу Народного комісаріату юстиції, лишень впродовж 1919 р. було розкрито 63 поховання, де знаходились мощі святих [4, с. 85]. Варто зазначити, що поштовхом до таких дій стало розкриття срібної раки в Олександрівському монастирі 22

жовтня 1922 р., яке проводилось «у процесі обліку церковного майна» [4, с. 85]. Доречним буде згадати і про те, що такі «обліки», зазвичай, проводились, в основному, одночасно з процесом вилучення цінностей із храмів.

Процедура і механізми пограбування такої великої структури, як церква, були сформульовані в окремій «Інструкції по порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» від 21 березня 1922 р., яка, зокрема, передбачала таку послідовність дій:

- вповодж тижня спеціальні комісії мали «витребувати» копії всього описів церковного майна (датовані до 1917 р.);
- виходячи з кількості цінностей, розпочати їх вилучення з найзаможніших храмів;
- цікавим фактом є те, що, всупереч офіційно декларованим цілям, категорично заборонялося реалізовувати вилучені цінності на місцях і на вторговані кошти відразу ж закуповувати зерно для голодуючих. Саме ця заборона в черговий раз ілюструє справжню мету пограбування церков [8, с. 241].

Не вдаючись у подробиці цього процесу, варто зазначити, що чи не найскладнішим і найбільш суперечливим (як у матеріальному так і в моральному аспектах) є те, що в перші роки «активної фази» процесу «відокремлення церкви від держави» навіть такого поняття як «предмет історичної чи культурної чи історичної цінності» взагалі не існувало. В той час мали сенс лише такі аспекти як дорогоцінний метал (чи каміння), а також їх вага та кількість. Усе інше – не мало значення.

Зрештою, для очевидного приниження церкви та поліпшення економічного становища держави, влада не оминула своєю увагою і доволі широко спекулювала на темі голоду 1921 – 1923 рр. Із появою постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 8 березня 1922 р. про вилучення церковних цінностей задля допомоги голодуючим розпочався «рішучий наступ на церкву» – кампанія, прямими наслідками якої стали не лишень безпосереднє вилучення коштовностей з храмів, фактичний грабунок святинь, але й адміністративно-репресивні заходи щодо священників та пересічних віруючих. Яскравим доказом цілеспрямованої боротьби з духовенством під час цієї кампанії може слугувати (вже заледве не хрестоматійний) лист В. Леніна до В. Молотова від 19 березня 1922 р., де знаходимо заклик до фізичного знищення духовенства: «Чим більше число представників реакційного духовенства та аераційної буржуазії... нам вдасться розстріляти, тим краще» [3, с. 323].

Власне, крізь призму цього принципового й ідейного підходу до «виконання завдання партії» і варто дивитися на весь подальший перебіг подій, жертвами яких стали тисячі древніх святинь у країні рад.

Утім не все відбувалося так, як того бажала нова революційна влада. Першими (значною мірою проміжковими) результатами кампанії з вилучення церковних цінностей влада була вкрай незадоволена. Пояснювалось це «мирним характером» процесу відчуження коштовностей, у ході якого, нібито, була зібрана лише незначна їх частина. Саме тому Центральний Комітет (ЦК) партії закликав негайно провести «додаткову конфіскацію». Відтепер будь-яка заміна дорогоцінностей хлібом чи їх грошовим еквівалентом (що було доволі поширеним у багатьох регіонах) суворо заборонялася [8, с. 241].

Варто, як на нашу думку, погодитися з твердженням В. Алексеєва про те, що дуже швидко після прийняття декрету стало зрозумілим, що розрахунок на «незліченні скарби Церкви» не виправдався. Зрештою, саме про це попереджував і патріарх Тихон (Белавін) у бесіді з кореспондентом газети «Известия ВЦИК» у березні 1922 року: «У церквах немає такої кількості коштовного каміння і золота, при ліквідації яких можна було б одержати якісь величезні суми грошей... Боюсь, що навколо питання про церковні коштовності зчинився великий шум, а на практиці намічений захід не дасть очікуваного результату» [1, с. 211] Опосередкованим свідченням невиправданості надії на незлічені церковні багатства є й те, що до цього часу реально не оцінена вартість вилучених церковних речей. Оскільки зовсім некоректним і навіть абсурдним виглядає вимірювання «на пуди», золотих речей, які мали, перш за все культурно-історичну та художню цінність. Ще в період проведення кампанії А. Луначарський попереджував, що, вбачаючи в церковних речах тільки коштовний метал, держава може зазнати великих втрат, бо є такі художні шедеври, котрі вона не може продавати ні за які гроші [1, с. 9].

Оцінюючи вилучені церковні коштовності лише за вагою, керівники кампанії, на наш погляд, доволі вдало завуальовували справжній, доволі жахливий стан речей. Власне, цю ж думку легко прослідкувати і в багатьох інших ідеологічно заангажованих публікаціях, де говориться про начебто закупівлю для голодуючих «великої кількості» продуктів харчування, «чималих витрат» на підтримку кустарної промисловості, тощо. Об'єктивну характеристику можуть дати тільки кількісні показники. Однак про це трохи згодом.

У економічному сенсі декрет про вилучення церковних цінностей не дав бажаного (і що найголовніше не дав очікуваного) результату.

Держава не одержала від їх реалізації тих ресурсів, які б суттєво поліпшили економіку і врятували від голоду сотні тисяч обездолених людей. Цілком очевидно, що зазнавши невдачі у такій доволі сумнівній конфронтації з церквою (усіх без винятку конфесій і напрямків), її ініціатори зробили все можливе, щоб зняти з себе відповідальність і покласти її на духовенство, котре, мовляв, зуміло обдурити владу і приховати церковні коштовності. А в цьому і виражається «рішучий та антиреволюційний» виклик новій владі.

Варто зазначити, що на той час церковному керівництву (чи то «тихонівської», чи то автокефальної церков) органи державної влади не пред'являли звинувачення з приводу ухилення від експропріації церковних цінностей, адже виступи проти таких «акцій» мали чітко виражений стихійний характер. Заради справедливості слід вказати, що в той час, людей, опозиційно налаштованих до радянської влади, у церковному середовищі було достатньо. Зрештою, дивною була б їхня відсутність у перші пореволюційні роки. Проте, намагаючись усвідомити реальні причини притягнення церковних діячів до кримінальної відповідальності, все більше схилиємося до висновку, що судові процеси над духовенством і віруючими стали логічним продовженням богоборчої, за своїм спрямуванням, політики радянської влади. Переважна більшість віруючих була звинувачена безпідставно тільки за те, що вони спробували протистояти нарузі над власними святинями, знущанню над власними релігійними переконаннями, вважали своїм моральним обов'язком усіма наявними у них засобами відстоювати віками установлені традиції.

Зрештою, й сама кампанія по вилученню церковних коштовностей не сприяла зміцненню контактів між владою і народом, суттєво зашкодила вона й авторитету радянської влади, особливо в середовищі завжди консервативного селянства. «Де надто багато політики, – писав О. Горький, – там немає місця культурі, а якщо політика наскрізь проймається страхом перед масою і лестощами їй – як страждає цим політика радянської влади – тут уже, мабуть, абсолютно даремно говорити про совість, справедливість, про повагу до людини і про інше, що політичний цинізм називає «сентиментальністю», але без чого – не можна жити» [9, с. 55].

Політичний курс більшовиків завдав відчутного удару по Православній церкві не тільки як організації. Нищівного розгрому зазнала вона в духовній своїй сутності як один з головних центрів, що консолідував народ, як православну спільноту. Непоправних втрат зазнала й сама культура, бо тривалий час церква була, так би мовити, «головним

замовником» на виготовлення високохудожніх виробів із коштовних металів, золотого шитва тощо. Незважаючи на те, що ВЦВК 21 грудня 1921 р. прийняв декрет «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях», яким заборонялося вилучати речі релігійного культу, що мали історичне (або художнє) значення, без дозволу центральних і місцевих органів охорони пам'яток мистецтва і старовини, він практично ігнорувався в регіонах. Варто зазначити також, що в Україні відповідного декрету на початок 1922 р. взагалі не існувало, а відповідно навіть формально припису, положення чи інструкції щодо охорони історико-культурної спадщини (ми навіть не згадуємо про сакральну складову і релігійні почуття віруючих) так і не було оприлюднено. За таких обставин стає зрозумілою тривога громадськості та вчених за долю церковних цінностей. Так, із пропозиціями, як потурбуватися про те, «щоб благородна справа допомоги голодуючим не стала злою справою руйнування культурного і художнього надбання, успадкованого нашими нащадками від предків», до ВУЦВК, РНК і НКО УСРР, Всеукраїнської Академії Наук та губвиконкомів республіки звернувся академік Ф. Шміт. Підтримавши «енергійні заходи» уряду, спрямовані на боротьбу з голодом, він підкреслив, що «необхідно, щоб із ризниць вилучалися дійсно тільки ті речі, які мають при значній матеріальній цінності невелику історичну і художню вартість» [9, с. 55].

Отже, наукова інтелігенція як в Україні, так і в інших радянських республіках, не ставили під сумнів саму необхідність та правомірність вилучення церковних коштовностей для боротьби з голодом. Мова йшла, лишень, про участь у цій справі кваліфікованих спеціалістів (мистецтвознавців, науковців, співробітників органів охорони пам'яток історії та культури) оскільки на практиці комісії по вилученню цінностей, у багатьох випадках, не враховували або й просто ігнорували декретовані пам'яткоохоронні положення. Головну роль у роботі комісій по вилученню відігравали працівники місцевих органів влади, НКВС, фінансових органів, які не розуміли, (та й, зрештою, навіть не бажали розуміти) згубних наслідків своїх дій при вилученні коштовних речей із церков та монастирів. Однак, ми не можемо ігнорувати того факту, що саме у 1920-х рр. було закладено підвалини для діяльності державних органів та громадськості у справі збереження пам'яток культового походження [6, с. 301].

Хоча, Чернігівська комісія по вилученню, проігнорувавши протести співробітників губмузею, визначила для передачі із музеїв і церковних ризниць ряд унікальних експонатів із срібла періоду Київської Русі. Представник губмузею, який наполягав на участі у роботі комі-

сії при вилученні цінностей із Чернігівського кафедрального собору, «був майже витурений із собору, причому в грубо глузливій формі йому заявлено, що губмузею тут робити нічого» [9, с. 56].

Слід зазначити, що принципову позицію у питанні охорони пам'яток історії і культури культового походження займала Всеукраїнська Академія Наук, її Археологічний комітет. Постійні звернення ВУАН до ВУЦВК, губернських виконавчих комітетів якоюсь мірою сприяли співпраці хоча б у великих містах Комісії по вилученню церковних цінностей з місцевими пам'яткоохоронними органами, що дозволило врятувати або повернути якусь частину відібраних коштовностей, які мали історико-культурну вартість. Встановлювалися контакти України з Російською Федерацією для дослідження коштовностей, які на цей час були вивезені у центр. Під тиском Всеукраїнської Академії Наук в Україну було повернуто біля 3200 ювелірних виробів, що мали винятково історичне чи художнє значення [9, с. 56]. Проте це не зіграло вирішальної ролі у врятуванні справжніх витворів мистецтва, які знаходилися у храмах та монастирях, ризницях.

На місцях, як правило, вилучення проходило без належної підготовки і без жодного правового забезпечення чи аргументації. Нпоодинокими були випадки, коли члени комісії глумилися над святинями і знущалися з релігійних почуттів віруючих. Деякі більшовики пропонували «не перейматися іграми з релігійниками», а застосувати революційні заходи – експропріювати скарб шляхом нападів і обшуків у храмах. Цілком справедливим буде, на наш погляд, висловити припущення про те, що і подібного роду факти мали місце. Окремо слід зазначити, що ЦК партії приділяв особливу увагу проведенню агітаційної роботи, за допомогою якої більшовики розраховували зіграти на релігійних почуттях віруючих і тим самим змусити їх добровільно пожертвувати дорогоцінності. У партійних інструкціях підкреслювалось, що агітації, аби уникнути зайвих конфліктів, треба було надати характер, який далекий від усіякої боротьби з релігією чи церквою, а навпаки, – цілковито спрямований на допомогу голодуючим.

Подібні процеси прокотилися по всій країні. В. Ленін вимагав найсуворішого покарання тим, хто захищав свої релігійні переконання і прагнув зберегти церковні цінності. Така «специфічна державницька» позиція якнайкраще ілюструє ставлення більшовиків до багатьох питань суспільного і політичного розвитку країни. В радянській державі насаджувались, як норма, (а згодом – і успішно прижилась) зневага будь-яких прав і свобод громадян та приватної власності. Особливе місце у цьому контексті займала Православна церква. В. Ленін радив

скористатися голодом (1921 – 1922 рр. – М.Щ.) для того, щоб «провести вилучення з найшаленішою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору Нам у будь-що вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, то так ми зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів золотих карбованців» [2, с. 308]. А про можливу негативну реакцію з боку духовенства «вождь світової революції» висловив наступну тезу, яка цілком відповідала «суворим законам революційного часу»: «Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про який спротив вони не сміли і думати» [2, с. 308].

Щодо самої кампанії 1922 – 1923 рр., то її підсумки були не дуже значним для радянського уряду. Очікуваних церковних скарбів на кілька сотень мільйонів, а то і мільярдів золотих карбованців, про які говорив Ленін, не виявилось. Усього в Радянському Союзі було отримано 4 мільйони 65 тисяч золотих карбованців, але до центру надійшло лише 3 з половиною мільйони з яких на потреби голодуючих, напевно, пішла незначна частина [10, с. 82–83]. Як бачимо з усіх елементів офіційно декларованої державою свободи совісті в радянських республіках реально здійснювалася лише свобода не мати ніякої релігії та свобода антирелігійної пропаганди. Ми змушені погодитися із Т. Євсєєвою, що у період «релігійного непу» 1920-х рр. (як і у 1930-х рр.) радянська держава свідомо, руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоб духовенство залишилося чужорідним суспільним елементом у новостворюваній соціальній структурі [5, с. 195].

Зрештою, наприкінці 1920-х рр. партійно-державна політика щодо церкви здійснювалася вже відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР», сам «силовий» тиск на Церкву було, фактично, санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, в якій релігійні організації оголошувалися єдиною з небезпечних контрреволюційних сил [6, с. 302].

Радянська державна влада стикнулася з незрозумілим явищем: позбавлення церкви економічної бази, усунення «класових суперечностей», системні утиски священнослужителів і віруючих усіх конфесій, закриття храмів, повсюдний контроль діяльності релігійних громад усе це не дало бажаного результату – повного безрелігійного суспільного середовища. Абсолютна більшість населення України не лише не зреклася віри в Бога, але і була готова відстоювати свої переконання. Цілком імовірним буде припущення про те, що саме такого перебігу подій комуністичний провід зовсім не очікував. Як яскраво засвідчили подальші події, тотальний ідеологічний «наступ на релігійному

фронті» у 20-х рр. ХХ ст., обернувся справжньою війною проти Православної церкви 30-х рр.

Вилучення церковних цінностей часто супроводжувалось жахливою наругою над почуттями віруючих. Найкращим підтвердженням цього слугує телеграма № 483 від 23 квітня 1922 р. від начальника таємної особливої частини Державного політичного управління (ДПУ) УСРР, члена всеукраїнської комісії з вилучення церковних цінностей Брянцева, у якій говориться: «Встановлено, що при вилученні цінностей у деяких місцевостях члени комісії на очах у віруючих здійснюють безчинства як у церквах, так і над священними предметами, тим самим розпалюючи натовп віруючих та ображаючи їхні релігійні почуття» [8, с. 248]. Такий стан справ підтверджували навіть радянські ідеологи 60–70-х рр, зокрема М. Колесник про події 20–30 років писав, що «...не слід закривати очі на засуджені життям форми і методи атеїстичної роботи..., які мали місце в діяльності окремих атеїстів. Це необхідно час від часу згадувати, щоб на історичному досвіді перевіряти зброю сучасних борців за звільнення радянських людей від релігійного дурману, щоб не повторювати помилок наших попередників» [8, с. 95]. Занадто примітивно, як на нашу думку, виглядає це псевдопокаяння 70-років за злочини проти церкви і вірян.

За підрахунками істориків кампанія по вилученню церковних цінностей дала державі 4,6 млн. крб. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Троцького, був виділений 1 млн., проте жодного документу про цільове використання коштів не знайдено. Як слушно вважає Покровський, зібрані церковні цінності (принаймні та їх частина, яка не була одразу розграбована), були витрачені перш за все на організацію самої кампанії, а точніше, на кампанію з розколу та розгрому Православної церкви. Ми змушені погодитись із Л. Бабенко, яка зазначає, що її пафосні заяви більшовицької пропаганди про допомогу голодуючим за рахунок вилучених церковних цінностей виглядають просто-таки цинічно на тлі структури зовнішньої торгівлі радянських республік на початку 20-х рр. [2, с. 318].

Підсумовуючи вищевикладене, ми можемо стверджувати, що кампанія по вилученню церковних цінностей не виправдала себе ні з економічної, ні морально-психологічної. Голодуюче населення одержало лише незначну кількість очікуваного хліба. Негативним результатом цієї кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток культури, що повело за собою більш значну втрату – масштабну дегуманізацію суспільства.

Список використаних джерел:

1. Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с.
2. Бабенко Л. Механізм ліквідації економічної бази Православної церкви на початку 1920-х років (на прикладі кампанії вилучення церковних цінностей) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 299–319.
3. Бойко О. Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20–30-х роках ХХ століття // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 320–336.
4. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. – К. : Політвидав України, 1974. – 131 с.
5. Євсеева Т. Між конформізмом та мучеництвом за віру: особливості збереження / порушення священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення у 1920–1930-х рр. // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К. : [Київська православна богословська академія], 2012. – С. 180–209.
6. Киридон А. Знекровлена Церква: Руйнування культових споруд (1917–1939 рр.) // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К. : [Київська православна богословська академія], 2013. – С. 297–307.
7. Колесник М. Марксистсько-ленінський принцип атеїстичної роботи (Про підпорядкування атеїстичної роботи завданням комуністичного будівництва). – К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. – 228 с.
8. Парсенюк Б. Політика компартії щодо релігії на Донеччині в 1918–1925 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 235–274.
9. Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.
10. Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 588 с.